

Б. М. СВІРСЬКИЙ

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ ПОЛОЖЕННЯ МОВИ ТА РЕЛІГІЇ, ЯК ДУХОВНИХ АСПЕКТІВ ОСНОВ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ

У статті розглядаються актуальні проблеми конституційно-правової регламентації мови і релігії як духовних аспектів основ конституційного устрою України

Ключові слова: мова, релігія, конституційний устрій.

В статье рассматриваются актуальные проблемы конституционно-правовой регламентации языка и религии как духовных аспектов основ конституционного строя Украины

Ключевые слова: язык, религия, конституционный строй.

© СВІРСЬКИЙ Борис Михайлович – кандидат юридичних наук, доцент Маріупольського державного гуманітарного університету

The actual problems of constitutional and law regimentation of language and religion as the spiritual aspects of the fundamentals of constitutional formation of Ukraine are under the consideration in the article.

Key words: language, religion, constitutional formation.

У сучасних умовах розвитку українського суспільства, за наявності економічної і політичної кризи в державі, з відчутним впливом процесів глобалізації і євроінтеграції, актуалізується проблема збереження духовно-релігійної, культурної і громадянської самоідентифікації українського народу. Ця самоідентифікація є об'єктивно неможливою без універсальної ціннісної системи, яка спирається на вищі духовні і моральні основи.

Слід мати на увазі, що духовні цінності, які функціонують як специфічні сенсообразуючі джерела існування людини і виступають в якості механізму самоорганізації безпеки суспільства, набувають значення важливого чинника соціально-політичної стабільності держави. Водночас з цим держава повинна забезпечити своїм громадянам право і надати можливість задовольняти свої духовні потреби на умовах рівності для усіх соціальних, національних, конфесійних груп населення. Без цього є неможливим розвиток духовності, моральних начал, інтелектуального потенціалу українського народу.

Для сучасної демократичної національної держави, тобто держави, створеної нацією на своїй національній території в результаті реалізації свого права на самовизначення, характерним є наступне створення і забезпечення необхідних умов для максимального збереження і розвитку кращих досягнень нації в економічній, політичній, соціальній і духовній сферах життя, її політичній консолідації навколо національної ідеї, забезпечення розвитку духовності, мови, культури, традицій своєї нації, реалізація національної ідеї в державному будівництві¹.

На початку 90-х років ХХ ст. в Україні були прийняті ряд системних нормативно-правових актів, які забезпечували і гарантували національно-культурне, мовне, релігійне відродження усіх її громадян, незважаючи на їх етнічне походження, віросповідання, мовні і культурні традиції. Це, насамперед, Декларація про державний суверенітет (1990); Акт про державну незалежність України (1991); Декларація прав національностей України (1991); Закони України «Про правонаступництво України» (1991); «Про національні меншини» (1992); Рамкова конвенція про захист національних меншин (Рада Європи, 1995) (ратифікована Україною 9 грудня 1997р.) та ін.

Акт проголошення державної незалежності України, прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 року і підтверджений 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням, відкрив простір для затвердження демократичної, правової Української держави. Найважливішою складовою цього процесу стало створення реальних, а не формальних умов для рівноправного розвитку усіх етносів, що проживають в Україні, законодавче закріплення їх прав і інтересів, матеріальна підтримка духовного відродження².

У контексті зазначеного вище, слід відмітити, що досить непростою конституційно-правовою проблемою багатьох країн світу виступає мовне питання. Це властиво і деяким країнам СНД, що мають багатонаціональний склад населення. В той же час, існуючу сьогодні в Україні етномовну ситуацію в цілому правомірно можна кваліфікувати як стабільну. Вона характеризується сприятливими умовами для зміцнення державного статусу української мови, подальшим її роз-

ширенням та використанням в повсякденному житті і відродження мов національних меншин.

Необхідно звернути увагу на те, що місце і значення мови як національно-інтегрованого чинника в структурі національної самосвідомості проявляється в різних аспектах. Так, в онтологічному аспекті мова виступає компонентом самосвідомості і основним елементом етнічного самовизначення.

Розуміючи і визнаючи значущість вільного використання мов в поліетнічному суспільстві для побудови незалежної, правової, соціальної держави, де неухильно дотримуватимуться усі права і свободи людини і громадянина, Україною ще в радянський період (1989 р.) був прийнятий чинний й до сьогодні Закон УРСР «Про мови в Українській РСР», (далі – Закон), який за пунктом 1 розділу XV «Перехідні положення» Основного Закону України, є чинним у частині, що не суперечить Конституції України.

У Преамбулі Закону позначено, що держава визнає життєдайність і громадську цінність усіх національних мов і неухильно гарантує своїм громадянам національно-культурні і мовні права, виходячи з того, що вільний розвиток і рівноправ'я національних мов, висока мовна культура є основою духовного взаєморозуміння, культурного взаємозбагачення і зміцнення дружби народів. Україна забезпечує українській мові статус державної, а також в цілях сприяння усебічного розвитку духовних, творчих сил українського народу, гарантує його національно-державний суверенітет в майбутньому³.

Саме в якості такої (державної), Конституція України (ч. 1 ст. 10) встановила українську мову.

Конституція України (ч. 2 ст. 10) також закріплює, що разом з функціонуванням української мови в усіх сферах громадського життя на усій території в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин.

У теорії конституційного права розрізняють поняття: «рідна мова», «мова міжнаціонального спілкування», «державна мова» і «офіційна мова». Рідна мова визначається як мова, на якій людина думає і говорить з дитинства. Мова міжнаціонального спілкування – це та мова, на якій переважно спілкуються різномовні громадяни однієї держави. Державна мова – це мова, на якій думає і спілкується більшість народу країни, через те держава цією мовою видає закони, веде діловодство і здійснює судочинство на користь усіх своїх громадян. Офіційна мова – це мова міжнаціонального спілкування, вживана на території відповідної країни поряд і нарівні з державною.

Державна мова – це основна, головна робоча мова держави, її органів і посадовців, на якій видаються державно-правові акти і ведеться державне діловодство. Державна мова є обов'язковою виключно у сфері діяльності державних органів: ніхто не має права її нав'язувати в якості примусово-обов'язкової інститутам громадянського суспільства (підприємці, громадські об'єднання, місцеве самоврядування, адвокатура тощо)⁴.

Це знайшло своє підтвердження і в сфері конституційного судочинства. Так, Конституційний Суд України у своєму рішенні, про офіційне тлумачення положень ст. 10 Конституції України відносно застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування і використанні її в учбовому процесі в учбових закладах України, (справа про застосування української мови № 10-рп/99 від 14 грудня 1999 р.), прийняв наступне рішення: «1. Положен-

ня ч. 1 ст. 10 Конституції України, відповідно до якої «державною мовою в Україні є українська мова» слід розуміти так, що українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на усій території України при здійсненні повноважень органами державної влади і органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації і т.д.), а також в інших публічних сферах громадського життя, які визначаються законом (ч. 5 ст. 10 Конституції України)». Разом з державною мовою при здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами АРК і органами місцевого самоврядування, може використовуватися російська і інші мови національних меншин, в межах і порядку, які визначаються чинним законодавством⁵.

В той же час, обслуговуючи громадянське суспільство, держава забезпечує права людини, у тому числі і її природне право на рідну мову, що припускає вільний вибір мови спілкування, виховання, навчання, творчої самореалізації і самоствердження у сфері громадянського суспільства.

Необхідно відмітити, що при підготовці тексту Конституції України найемоційніше обговорювалися питання державної символіки і державної мови. Відносно останнього, висловлювалися дві взаємовиключні точки зору: визнати державною мовою тільки українську або визнавати державними як українську так і російську мови.

У вирішенні цього питання українським політикам зрештою вдалося відійти від чорно-білої схеми «або-або», і в остаточному тексті Конституції закріплені компроміс: державною є українська мова, в той же час «гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України». Цей останній абзац (ч. 3 ст. 10 Конституції України) відповідає певній демократичній традиції, а саме ст. 3 Декларації прав національностей України.

Мова – це унікальний засіб спілкування і взаєморозуміння між громадянами усіх національностей, що проживають в Україні. Слід зазначити, що Декларація прав національностей України, а услід за нею і Конституція України заклали європейські стандарти в питаннях мовної політики, що знайшло своє підтвердження в Законі України від 15 травня 2003 року «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин»⁶.

Так, відповідно до ст. 5 цього Закону, при застосуванні положень Хартії заходи, що спрямовані на затвердження української мови як державної, її розвиток і функціонування в усіх сферах громадського життя на усій території України, не визнаються такими, що перешкоджають або створюють загрозу збереженню або розвитку мов, відносно яких відповідно до ст. 2 Хартії застосовуються її положення. Це стосується передусім мов таких національних меншин, як білоруси, болгар, гагаузи, греки, євреї, кримські татари, молдавани, німці, поляки, росіяни, румуни, словаки, угорці.

Важливою новелою конституційного регулювання є закріплення обов'язку держави сприяти вивченню мов міжнародного спілкування (ч. 4 ст. 10 Конституції). Разом з тим, слід мати на увазі, що визначення терміну «мова міжнародного спілкування» в чинному законодавстві України є відсутнім; застосовується тільки термін «мови міжнародного спілкування на території України». Виходячи з того, що Україна є членом міжнародної спільноти в межах ООН, можна зазначити, що у міжнародному праві є поняття «офіційні мови ООН» (англійська, арабська, іспанська, китайська, російська і французька), визначені офіційні мови інших міжнародних організацій. Це дає відповідний ключ для вирішення зазначеної проблеми.

Дуже важливо, щоб проведення державної політики у мовній сфері вело б до конфронтації в суспільстві. Яскравим прикладом цього є рішення Конституційного Суду України (Справа №1-11/2010) щодо відповідності Конституції України (конституційності) постанови Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Положення про загальноосвітній навчальний заклад» від 30 вересня 2009 року №1033, де пункт 46 було доповнено новим абзацом, згідно з яким в робочий час у державному і комунальному загальноосвітньому навчальному закладі, педагогічні працівники зобов'язані постійно застосувати українську мову⁷.

Конституційний Суд України розглядаючи цю справу по суті зазначив, що застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається відповідно законом (ч. 5 ст. 10, п. 4 ч. 1 ст. 92 Основного Закону). Більш того, ст. 7 Закону України «Про освіту»⁸, ст. 7 Закону України «Про загальну середню освіту»⁹, встановлено, що мова (мови) освіти (навчання і виховання) у загальноосвітніх навчальних закладах, визначаються відповідно до Конституції України і Закону України про мови.

Таким чином, доповнюючи п. 46 Положення абзацом другим, Кабінет Міністрів України вийшов за межі своїх повноважень, тим самим обмеживши право на вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України, яке гарантоване Конституцією, у зв'язку з чим Конституційний Суд України визнав ці норми неконституційними¹⁰.

Одне з традиційних положень демократичних конституцій є захист свободи совісті, віросповідання або атеїзму. Ці постулати знаходять своє відображення в основах конституційного ладу України. Свобода релігійних переконань є частиною ідеологічного плюралізму. Тому право свободи совісті, релігії визнано нині всім цивілізованим людством і закріплене міжнародними актами з прав людини.

В сучасному суспільствознавстві, релігієзнавчій і юридичній літературі досить актуальною є проблема свободи совісті, яка має теоретичний і практичний аспекти. Аксіологічний зміст категорії «свобода совісті» – це право громадян сповідати будь-яку релігію або не сповідати ніякої, відправляти релігійні культури або додержуватися гуманістичного світогляду. Свобода совісті є одним із конкретних проявів свободи людини в суспільстві. Вона виступає важливим світоглядним, етичним і правовим принципом. У цьому значенні свобода совісті є однією з загальнолюдських соціальних і духовних цінностей. За висловом Є. Трубецького, вона «є найбільш цінною з усіх свобод»¹¹.

Конституція України (ст. 35) визначила, що кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої..., вести релігійну діяльність. Одним із пріоритетних напрямів державної політики у сфері подальшої розбудови державно-церковних відносин має виступати сприяння підтримці в Україні релігійної свободи, послідовної реалізації принципу рівноправності релігійних організацій в Україні, зокрема, недопущення порушення чинного законодавства щодо свободи совісті та діяльності релігійних організацій. Слід зазначити, що положення цієї статті відповідають змісту ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року та ст. 9 Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року¹².

Згідно з Конституцією України, свобода совісті – це право на свободу світогляду і віросповідання, свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої. Це конституційне визначення є основним змістовним елементом інститу-

ту свободи совісті, виступає її найвищим юридичним тлумаченням. Воно надає рівні можливості щодо реалізації власних духовних потреб і віруючим, і невіруючим.

Власне до змісту закладено і гарантію мати, приймати і змінювати релігію або переконання на власний вибір. Зазначена конституційна норма, насамперед, спрямована на об'єднання Українського народу, на усунення поділу на віруючих та атеїстів, на надання кожному, не зважаючи на його ставлення до релігії, рівних прав та можливостей.

У нашій країні законодавче закріплюються такі умови для здійснення свободи совісті:

1. Політико-правові – в обмеженні можливостей церкви втручатися у державні справи; для цього церква відокремлюється від держави; здійснюється певна секуляризація державно-правових відносин та народної освіти; юридичне забезпечується право сповідати будь-яку релігію або не сповідати ніякої, відправляти релігійні культи або вести гуманістичну пропаганду.

2. Ідеологічні – в доступності масам освіти, науки, культури; у забезпеченні права особи на всебічний розвиток.

Стаття 35 Конституції України також закріплює відокремлення церкви від держави. На її важливість вказують такі обставини: по-перше, дана стаття є вирішальною передумовою для досягнення юридичної рівності в релігійній сфері, усунення дискримінації щодо віруючих або невіруючих; по-друге, усунення релігії зі сфери державно-правового життя звільнило церкву від виконання невластивих для неї функцій.

Поряд із ст. 35 Основного Закону правовий інститут свободи совісті охоплює конституційні норми: 1) рівність громадян перед законом незалежно від їхнього ставлення до релігії, їх рівні права в економічному, політичному, соціальному і культурному житті; 2) використання громадянами прав і свобод не повинно перешкоджати інтересам суспільства і держави, правам інших громадян; 3) здійснення прав і свобод є невід'ємним від виконання громадянином своїх обов'язків.

Ці положення знаходять своє віддзеркалення у Законі України від 23 квітня 1991 року «Про свободу совісті і релігійні організації» (ст. 3), де позначено, що кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті. Це право включає свободу мати, приймати і міняти релігію або переконання на власний вибір і свободу одноосібно або разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання¹³.

Необхідно звернути увагу на особливості цього закону. Це насамперед положення, згідно якого відокремлення церкви від держави не означає того, що закони, де втілено загальнодержавну волю і волю інших політичних суб'єктів, взагалі не регулюють відносини між церковними організаціями і державними органами. Така постановка питання не відповідала б соціальній природі релігійно-церковного комплексу. Релігія є складовою частиною суспільства. Релігійні відносини виступають змістовним елементом неполітичних стосунків громадянського суспільства, тому держава зобов'язана захищати і надійно регулювати такі відносини. Але суспільство складається з релігійних і нерелігійних груп населення, тому держава через законодавство також регулює відносини між цими категоріями громадян.

Положення ст. 3 Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації» не лише визначає свободу релігійних переконань, але і вказує, що в Україні рівно можна не сповідувати ніяку релігію, тобто таку державу можна вважати світською.

Світською вважається така держава, в якій не існує офіційної, державної релігії і жодне з віровчень не визнається обов'язковим або переважним. У такій державі релігія, її канони і догмати, а також релігійні об'єднання, діючі в ній, не мають права чинити вплив на державний устрій, на діяльність державних органів і їх посадовців, на систему державної освіти і інші сфери діяльності держави. Світський характер держави забезпечується, як правило, відділенням церкви (релігійних об'єднань) від держави і світським характером державної освіти (відділенням школи від церкви).

Серед підзаконних нормативних актів певне значення має й Указ Президента України від 4 березня 1992 року «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна»¹⁴.

Свобода совісті також оберігається нормами цивільного, кримінального, адміністративного та сімейного права; питання, що стосується забезпечення свободи совісті, вміщено в законах про працю, освіту, інших законодавчих актах.

Таким чином, можливо стверджувати, що в сучасній Україні створено необхідні системні умови нормативно-правового та ідеологічного характеру для гармонійного та активного розвитку мовної і релігійної самобутності українського народу – громадян України всіх національностей.

1. Стецюк П. Конституційно-правові засади побудови (організації) України як національної держави // Народознавчі зошити. Двомісячник. – 2002. – Вересень–грудень. – С. 425–428. **2. Свірський Б.** Конституційно-правове положення грецької національної меншини та її асоціації в Україні: Монографія / Під ред. М. Баймуратова. – Маріуполь: МДГУ, 2007. – С.185. **3. Про мови в Українській РСР:** Закон України від 28 жовтня 1989 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. –1989. – № 45. – Ст. 631. **4. Мучник О.Г.** Коментар до Конституції України. – Кн. 1. – К.: Парл. видавництво, 2003. – С. 209. **5. Рішення** Конституційного Суду України 10-рп / 99 від 14 грудня 1999 р. // Офіційний Вісник України. – 2000. – № 4. – Ст. 125. **6. Про ратифікацію** Європейської хартії регіональних мов або мов меншин: Закон України від 15 травня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 30. – Ст. 259. **7. Рішення** Конституційного Суду України від 2 лютого 2010 року № 4-рп/2010 // Ресурс доступу: Сайт КСУ України. **8. Про освіту:** Закон України від 23 березня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 34. – Ст. 451. **9. Про загальну середню освіту:** Закон України від 13 травня 1999 року // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 28. – Ст. 230. **10. Рішення** Конституційного Суду України від 2 лютого 2010 року № 4-рп/2010 // Ресурс доступу: Сайт КСУ України. **11. Бабій М.** Свобода совісті: філософсько-антропологічне і релігієзнавче осмислення. – К., 1994. – С. 45. **12. Міжнародний пакт** про громадянські і політичні права від 19 грудня 1966 року. – ООН, 1995; *Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини* 1950 року. – РС, 1998. **13. Про свободу совісті і релігійні організації:** Закон України від 23 квітня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 25. – Ст. 283. **14. Про заходи** щодо повернення релігійним організаціям культового майна: Указ Президента України від 4 березня 1992 р. № 125 // Ресурс доступу: Сайт Президента України.